

Nina Vodopivec

Modernizacija in tranzicija

Modernizacija in tranzicija sta termina, ki se v vsakdanjem javnem življenju pojavljata pogosto. V Sloveniji naj bi odigrala ključno vlogo pri vstopu v globalni kapitalizem in jo hkrati soočila z gonilnimi silami globalizacije. Ne glede na to, da so takšna pojmovanja problematična in da pojmi – modernizacija, tranzicija in globalizacija na tem mestu niso analitično koncipirani, vendar zgovorno kažejo na imaginarije ljudi, na družbene ideje in predstave. Modernizacija v takšnem razumevanju ni analitični koncept, temveč je kulturna metafora, zamišljena konstrukcija ljudi polna različnih (socialnih) pomenov, ki jih ljudje pripisujejo ob soočanju s postsocialistično transformacijo.

Na spolzkost in dvoumnost termina je (med drugimi) opozoril antropolog James Ferguson. Ferguson je sicer preučeval spremembe ob prehodu iz kolonialne v postkolonialno dobo v Zambiji. Ob analizi modernizacije in urbanizacije Copperbelta, področju znanem po rudnikih bakra v novo nastali afriški državi, je izpostavil pomensko preobremenjenost termina. Opozarjal je, da pri tem ne gre le za napetosti med različnimi socialni pomeni in družbenimi predstavami oz. razlagami, ki jih ljudje pripisujejo modernizaciji in s katerimi družbe razdelijo na »moderne« in »tradicionalne«. V diskurz modernizacije so implicirana različna razmerja moči in neenakosti. Po njegovem razumevanju je modernizacija mit, ki pa v antropološkem smislu ne pomeni nekaj izmišljenega. Fergusona zato pri modernizaciji zanima

družbena funkcija zgodbe o modernizaciji, »kozmološki načrt, ki določa osnovne interpretativne in izkustvene kategorizacije ter pomene«.¹ Na prvi pogled morda takšen jezik zveni teoretično abstraktno, a Ferguson je zelo konkreten, osredotočen na zgodovinske kontekste in na empirično gradivo – na konkretne izkušnje ljudi.

V nadaljevanju se bom sklicevala na takšno razumevanje — se pravi na različna pojmovanja modernizacije. Zanimali me bodo govori o modernizaciji v socializmu in postsocializmu v navezavi na tekstilno industrijo. Tekstilna industrija je za preučevanje modernizacijskih procesov relevantna. Zgodba o tekstilni industriji je vključena v več različnih zgodb modernizacije: v tekstilnih tovarnah se je porodila industrializacija, v sodobnem času se v tekstilnih tovarnah pospešeno odvijajo procesi deindustrializacije, hkrati pa zavzema tekstilna industrija ključno vlogo v razpravah o globalizaciji. Po drugi vojni je imela industrializacija v socialističnih modernizacijskih predstavah osrednje mesto. V tekstilni industriji so se zaposlovali ljudje v vedno večjem številu, predvsem ženske. Po letu 1990 so številne tovarne končale v stečaju, število zaposlenih pa se je močno zmanjšalo. Pred osamosvojitvijo leta 1990 je bilo v tekstilni industriji 74.845 ljudi, leta 2004 pa 21.535.²

»V življenju tekstilne industrije, » je leta 2003 zapisal ekonomist Bogomir Kovač, »se namreč zrcalita vzpon in propad tradicionalne industrije 20. stoletja in vsi labirinti usodne postsocialistične podjetniške tranzicije.«³ V prispevku pod naslovom Tekstilci po sledi dinozavrov je avtor s paleontološko prispodobno ponazoril podobo zaostalosti, v preteklost ujetih družbenih percepcij in političnih strategij tekstilne industrije. Prispodoba dinozavrov je predstavljala dediščino socialistične preteklosti. Tranzicija torej ni bila potrebna le na področju podjetništva temveč tudi družbene miselnosti.

Politične in ekonomske elite so v novonastalih državah po prelomih med letoma 1989 in 1991 podob-

¹ James Ferguson, *Expectations of modernity, Myths and meanings of urban life on the Zambian copperbelt*, Berkeley 1999, str. 13–14.

² SURS, obdelava GZS ZTOUPI.

³ Bogomir Kovač, *Tekstilci po sledi dinozavrov*. V: Delo, 24. 5. 2003, str. 5.

no kot v preteklem komunističnem sistemu vpeljevale ideje o vmesni stopnji razvoja družbe – tokrat namesto od kapitalizma prek socializma h komunizmu idejo o tranziciji od komunizma h kapitalizmu.⁴ Takšne predstave predpostavljajo, da je modernizacija nekdanjega komunističnega sveta potekala s prevzemanjem kapitalističnih sistemov in demokracije zahodnega sveta. V razpravah političnih ter ekonomskih elit in akademikov kot tudi v medijih ima osrednje mesto ideja tranzicije. Vodilni ekonomisti in makroanalitiki nam s statističnimi podatki zagotavljajo, da je Slovenija t. i. tranzicijo uspešno prešla. Slovenija je leta 1999 presegla stopnjo BDP iz leta 1988. Leta 2004 se je priključila Evropski uniji, s 1. januarjem 2007 pa je med prvimi pridruženimi članicami sprejela evropsko valuto. Le malo pozornosti je ob takšnih podatkih namenjeno vprašanju, kako makro spreminjanja doživljajo posamezniki na mikroravni. V takšnih nagovorih in raziskavah tranzicija ni problematizirana. Med antropologi postsocializma pa tega termina danes sploh ne bomo več slišali. Kritika številnih analitikov je, da tranzicija predvideva avtomatični linearni razvoj, zmago prostega trga ter kapitalizma. Antropologi in številni drugi humanistični ter družboslovni raziskovalci so s tezo o transformaciji izražali dvom o prehodu od ene statične kategorije k drugi, ki naj bi premočrtno sledila ideji napredka in kapitalističnim zahtevam ekonomije. Transformacija, ki je v tem smislu obravnavana kot predelovanje pomenskih in interpretativnih sistemov, zavzema več možnih oblik razvoja in ne zgolj enega končnega rezultata.⁵ Ne glede na kritike je ideja »tranzicije« uporabna za analizo družbenih predstav in reprezentacij, ki jih uveljavljajo novi hegemonični režimi.⁶

V socialističnih in postsocialističnih družbah, ki

⁴ Rajko Muršič, On globalisation, westernisation, popular music and similar issues in the times of the transition of post-socialist countries. V: Borut Brumen, Rajko Muršič (ed.), *Cultural processes and transformations in transition of the Central and Eastern European post-communist countries*, Etnološka stičišča 9, Ljubljana 1999, str. 140.

⁵ Borut Brumen, Rajko Marušič, Uvod v odčaranje tranzicije. Prav tam, str. 7–12.

⁶ Susanne Brandtstädter, *Transitional Spaces: Postsocialism as Cultural process*, Introduction. V: *Critique of Anthropology*, št. 2, 2007, str. 132. Burawoy Michael in Katherine Verdery (ed.), *Uncertain Transition, Ethnographies of Change in the Postsocialist World* Lanham 1999, str. 1–18.

so se konstituirale kot tranzicijske družbe, ima modernizacija ključno vlogo: družbe naj bi popeljala v boljši in modernejši jutri. Vsaka modernizacija vpeljuje svoje predstave racionalnega sveta. Razprave o modernizaciji po drugi svetovni vojni so zajele industrializacijo, urbanizacijo in družbeno politični razvoj v socialističnem duhu. S propadom socialističnih držav se je začelo govoriti o novi globalni resnici, ki je socializem izenačila s historično stagnacijo.⁷ Diskurzi o modernizaciji so se v tem času v Sloveniji navezovali na ideje demokracije, tržnega gospodarstva in potrošništva.

Ideje o modernizaciji pa ne pomenijo le družbenih predstav temveč dejansko preoblikujejo življenja ljudi. Zapiranje tekstilnih tovarn v sodobnem času je za delavce in druge zaposlene v tekstilnih tovarnah realnost, s katero se spopadajo vsak dan. V prispevku se osredotočam na to, kaj ti procesi ljudem pomenijo in kakšne so njihove izkušnje. Poleg intervjujev in pogovorov z ljudmi⁸ se sklicujem na terensko delo v še delujoči tekstilni tovarni Predilnica Litija, kjer sem se v letu 2004 za dva meseca zaposlila v proizvodnji.

Predilnica Litija se je leta 1994 kot številna druga podjetja v Sloveniji privatizirala z notranjim odkupom. Tovarniški upravitelji, menedžerji in delavci so postali večinski lastniki podjetja. Največ družbenih podjetij v Sloveniji se je odločilo za metodo notranjega odkupa, kar po mnenju nekaterih ekonomistov kaže značilnosti notranje organizacije podjetij v jugoslovanskem samoupravnem sistemu, še bolj pa obrambo pred umetniki, zunanji lastniki.⁹ Vendar pa je znotraj delniške družbe Predilnica Litija prihajalo do prestrukturiranja, veliko zaposlenih je delnice tudi prodalo. Čeprav se s

⁷ Prav tam.

⁸ Sklicujem se na pogovore in intervjuje z brezposelnimi, upokojenimi in še zaposlenimi delavci, uslužbenci, sindikalisti in direktorji tudi drugih tekstilnih tovarn, s katerimi sem se srečevala v času raziskave za doktorsko disertacijo med leti 2000 in 2005, kot tudi na pregledano preteklo medijsko gradivo (dnevno časopisje in filmski arhiv).

⁹ Ivan Ribnikar, *Money and Finance in the Eight Year of Transition, The Case of Slovenia*. Članek pripravljen za Mednarodno konferenco ob 50. obletnici Ekonomske fakultete v Ljubljani, 18.–19. september 1996. Citirano po Janez Prašnikar, *Obnašanje slovenskega podjetja v prehodnem obdobju, Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva*. V: Ovin Rasto in Neven Borak (ur.), 1. letna konferenca Znanstvene sekcije Zveze ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1997, str. 80.

tem vprašanjem ne ukvarjam podrobneje, naj vendar dodam, da bi bilo zelo relevantno ugotavljati, kdo od zaposlenih ima v podjetju več delnic in kaj to dejansko pomeni v kontekstu moči.¹⁰

Predilnica Litija je sledila t.i. modernizacijskim procesom tranzicije in je v takšnih okvirih redefinirala podjetniško usmerjenost, reorganizirala delovno organizacijo in s tem socialna razmerja med ljudmi. Predilnico Litijo sem – poleg tega da je ena redkih delujočih predilnic in tekstilnih tovarn – med drugim izbrala za primer tudi zato, ker so v tovarni v večini zaposleni isti ljudje (tudi v vodstvu), kot so bili pred letoma 1990 in 1991.¹¹ V tem smislu je torej relevantna za ugotavljanje strategij in pogajanj ljudi med novimi oblikami upravljanja podjetja, organizacije dela in spomini na pretekle prakse.

Projekt zgodnje industrializacije so po drugi svetovni vojni v roke prevzeli inženirji socialistične ideologije, v sodobnem času pa upravitelji, ki poskušajo slediti strategijam mednarodnih trendov upravljanja podjetij. Kot sestavni del socialističnega projekta so tovarne utemeljevale svoj razvoj s posebnimi parolami o učinkovitosti, produktivnosti in racionalizaciji. Zanimivo je, da so po političnem preobratu po letih 1990 in 1991 na dan znova prišle enake parole, čeprav z drugačnimi pomeni. Produktivnost je v sodobnem razumevanju plod drugačne interpretacije modernizacije. Pri planiranem gospodarstvu v socializmu je bila delovna produktivnost temeljna kategorija, ki je imela hkrati tudi moralni pomen. Povečanje produktivnosti je bilo označeno kot politično dejanje, kot prispevek delavcev k blaginji socialistične družbe. V sodobnem času pa je pomemben

¹⁰ Ekonomisti so v raziskavi v letih 1996–1998, ki je vključevala analizo 150 velikih in srednjih podjetij, poudarili, da je privatizacija pripeljala do naraščanja delnic menedžerjev in upada delnic delavcev (Janez Prašnikar, Obnašanje slovenskega podjetja v prehodnem obdobju, str. 71–87.) in da v tem smislu lahko govorimo o menedžerskem kapitalizmu (prim.: Ivan Szelenyi, *The Rise of Managerialism, The New Class after Fall of Communism*, Institute for advanced study, Discussion paper 16, Budapest 1995).

¹¹ Predilnica Litija je imela v osemdesetih letih zaposlenih 1200 ljudi, septembra 2005 pa 385.

njihov finančni prispevek, ki ga z delom opravijo za podjetje.¹²

Socialistične tovarne so z ekspanzivnim večanjem števila zaposlenih in širjenjem prostorov uresničevale parole o modernizaciji in napredku. Parole socialističnega dela so v socializmu dejansko pomenile fizično delo v industriji. Ob koncu štiridesetih in v petdesetih letih so se klici po boju za napredek prepletali s klici po boju proti reakciji in vse, kar ni bilo politično korektno, je bilo označeno za reakcijo. Ob koncu petdesetih let so se ideološko obarvani prispevki o udarniških zmagah in zmagah delovnih kolektivov v časopisju začeli umikati diskurz o tehnološki modernizaciji. Kljub temu, da je bila pri tem mišljena tehnološka modernizacija po komunističnem scenariju, ki je sledila ključnim političnim parolam Napredek, Plan in Partija, so tekstilci v razpravah o tehnološkem razvoju svoje poglede vedno pogosteje obračali na zahodne države in so razvoj tekstilne industrije na domačih tleh neprestano primerjali s tekstilno industrijo v ZDA, Franciji ali zahodni Nemčiji.

V šestdesetih letih se je postopoma oblikovala protislovna in dvoumna podoba tekstilne industrije. Temeljni označevalci takšne podobe so bili produktivnost, zaostalost, razvitost in smotrnost. Pisci prispevkov so v dnevnem in mesečnem časopisju tekstilno industrijo opisovali kot uspešno, produktivno, a hkrati tudi zaostalo in delovno intenzivno panogo.¹³ Po eni strani so s statističnimi podatki o zaposlenih v tekstilni industriji slikali in dokazovali njeno pomembnost. Rast števila zaposlenih naj bi torej dokazovala pomembno vlogo tekstilne industrije. Po drugi strani pa so kritične upodobitve tekstilne industrije kot reševalke socialnih kon-

¹² Birgit Müller, *Productivity and the Person, From Socialist Competition to the Capitalist Mission in Eastern Europe*. V: Procolli Angela, (ed.) *Workers and Narratives of Survival in Europe, The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*, State University Press, New York 2004, str. 150.

¹³ Ne glede na razširjenost tekstilne industrije »prave« socialistične industrije niso predstavljale tekstilne tovarne temveč težka industrija. Kljub zmanjšani politični pozornost težki industriji ob koncu petdesetih let je v praksi težka industrija pridobivala tudi pri dodeljevanju sredstev za razvoj strojne opreme in nabave surovin. Pomanjkanja in izrabe strojne opreme so v tekstilni industriji reševali z večjim številom ljudi.

fliktov implicitno reproducirale ideje o zaostalosti.¹⁴ Na razprave o tekstilni industriji so vplivale (tudi) dileme, ki niso bile le rezultat socialističnega gospodarstva v Jugoslaviji temveč širšega mednarodnega prostora. Pojavljali so se pomisleki o selitvi tekstilne industrije na »razvijajoča območja sveta, kjer so surovine in cenena delovna sila.«¹⁵ Čeprav so tekstilci v Sloveniji takšne pomisleke ostro zavračali, so le ti sooblikovali podobo tekstilne industrije. Retorika prepričevanja nas sodobne bralce preteklega časopisja opozarja na pretekla diskurzivna protislovja, po drugi strani pa podoba, ki jo tekstilci in pisci prispevkov skušajo kritizirati, (re)producira.

Modernizacijo produkcije je v socializmu definiral predvsem tehnični razvoj, posamezniki pa so vendar že opozarjali na pomen izobraženih strokovnjakov. Direktorji so javno izpostavljali potrebo po bolj sistematičnem štipendiranju ter uvajanju dopolnilnih tečajev v podjetjih. S klici po pravnikih, ekonomskih tehnikih in po tehničnih inženirjih se je v začetku sedemdesetih let podoba tekstilne industrije razširila; ni bila več le institucija tehničnih operacij in tehničnega znanja, temveč je zahtevala tudi pravne in ekonomske strokovnjake (ter ne le politično preverjenih ljudi). Od devetdesetih let do danes se v javnem prostoru ne govori več o tehničnih inženirjih temveč o podjetnikih in menedžerjih.

Razprave o socialistični modernizaciji je sooblikoval diskurz gospodarske politike o »razvitih in nerazvitih«. Po koncu druge svetovne vojne je veljalo splošno prepričanje, da je bila Slovenija – že tako gospodarsko najrazvitejši del države – v vojni najmanj prizadeta.¹⁶ Federalni center je zahteval, da je Slovenija denarna, materialna in druga sredstva, npr. strokovnjake, namenila v druge predele Jugoslavije. Reorganizirana gospodarska politika je gledala na državo Jugoslavijo kot na celoto; razviti so po takšni logiki dajali nerazvitim. Po mnenju sogovor-

¹⁴ Avtomatizirana in po zaposlenosti manj zahtevna industrija ostaja tudi v sodobnem medijskem diskurzu najpogostejši označevalec moderne industrije.

¹⁵ Nande Žužek, Zagotoviti pogoje in klimo za integracijske procese v tekstilni industriji. V: Gospodarski vestnik, št. 79, 1968, str. 3.

¹⁶ Jože Princič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu, Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji, 1945–1956, Novo mesto, 1992, str. 29.

nikov je bila tekstilna industrija slovenskega prostora bolj razvita od drugih republik, a hkrati manj privilegirana. Uspeh in razvoj naj bi slovenski tekstilci dosegli s svojim delom ter z iznajdljivostjo posameznih direktorjev in ne z »državno pomočjo«: »Mi smo že bili toliko v enem tržnem gospodarstvu, če lahko rečem, kot pa oni dol. So tekstilci kar naprej dobivali ene olakšice [olajšave]. Ko smo se dobivali dol na sestankih tega zveznega odbora, so se oni na teh sestankih protivili proti državi, da so te olakšice za njih prenizke. Oni so imeli kar naprej ene olajšave pri davkih in mi smo pač morali ves davek državi normalno dati. Tekstilci dol so bili v enem privilegiranem položaju, pa še slabše so poslovali od nas, s tem, da je bila pre zaposlenosti ogromna, plače so že bile slabše od naših, učinkovitost pa ...« je ostal nedokončan stavek nekdanje sindikalistke. Številni sogovorniki so izpostavili tehnološko in organizacijsko neučinkovitost tekstilne industrije v drugih republikah. Vendar pa takšno razmejevanje na mi – tekstilce v Sloveniji in oni – tekstilci v drugih republikah jugoslovanskega področja ni bilo dokončno. V nekem drugem trenutku so se namreč sogovorniki z označevalcem že sklicevali na vse tekstilce nekdanjega jugoslovanskega področja. Takrat so se s kritiko usmerili proti gospodarski politiki. Kot lahko vidimo tudi iz preteklih medijev, se je kritika proti različnim merilom za razvite in nerazvite neprestano prepletala s kritiko tekstilcev v jugoslovanskem prostoru proti centralistični gospodarski politiki. V tem primeru so tekstilci kljub razlikam med republikami od vlade zahtevali rešitve. Ob tem so prispevki zagotavljali, da so takšne potrebe enake tako v Srbiji kot v Sloveniji.

Za tekstilno industrijo je bil najbolj težaven in problematičen zunanjetrgovinski sistem, dvigovanje uvoznih cen, kreditov, carinskih dajatev ter administrativnih ukrepov, ki so upočasnili ali celo onemogočali poslovanje v praksi. Upravitelji tekstilne industrije so se lovili med pomanjkanjem in naraščanjem zalog, pomanjkanjem surovin in prodajo izdelkov. Delovanje podjetij je bilo zaradi carinskih omejitev, davčne politike, deviznega sistema zelo omejeno. Administrativna politika je bila tudi v samoupravnem socializmu še vedno tista, ki je kot partijsko oblastno orodje prevzemala podjetniško

funkcijo. Ekonomski analitiki in zgodovinarji ugotavljajo, da je socialistično gospodarstvo v Sloveniji funkcioniralo zaradi samostojnejše interne politike podjetij. Pogovori z nekdanjimi direktorji kažejo, da notranje načrtovanje in usmerjanje proizvodnje kljub sistemskemu določanju ni bilo pasivno in da je na ravni vsakdanjega življenja prihajalo do različnih pogajanj. Podjetja so po svoje iskala praznine v predpisih in na takšne načine (sama) ustvarjala pol skrite rezerve.¹⁷

Kritika tekstilcev in novinarjev, ki je bila v medijih še v sedemdesetih letih usmerjena proti ekonomski politiki, je v osemdesetih letih že bolj direktno obsojala zvezno in republiško vlado. Liki požrtvovalnih tekstilcev pa so se v javnem prostoru postopoma spreminjali v žrtve socialističnega gospodarstva.

Po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 se je kritika preusmerila na slovensko vlado. Tekstilci so krivili tečaj tolara in izgubo jugoslovanskega trga, pri tem so zahtevali pomoč države, vlada pa se je izgovarjala, »da bi se morali tudi tekstilci odločneje spoprijeti z zakonitostmi trga«. ¹⁸ Po mnenju številnih direktorjev tekstilnih tovarn in predstavnikov tekstilnega sindikata je bila vlada tista, ki bi morala v prehodnem obdobju poskrbeti za neboleče spremembe. Mediji, sindikalisti, brezposelni ali tisti, ki o svoji prihodnosti niso gotovi, več odgovornosti in dolžnosti tudi v sodobnem času pripisujejo administrativnemu sistemu.

»Pa so se menjavali direktorji in vse se je prodajalo, nikoli ni bilo denarja. Samo kaj, ko ne veš, pa delaš tako kot zmeraj. Za direktorja pa je vedno čez milijon colenge. Za kar se zdaj dela, je kriva naša zakonodaja, če bi gledali oni v parlamentu, kako mora trpeti delavec, kako mora živeti, bi lahko kakšno besedo dali tudi tekstilcem. Včeraj je bilo v Tedniku, koliko je revežev; in to je res, čedalje več jih je na zavodu, slabi zaslužki, nimaš nobenih ugodnosti, računov ne moreš plačati, potem pa živi, kakor veš in znaš.« Tako je razmišljala proizvodna

¹⁷ Gorazd Makarovič, *Slovinci in čas, Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana, 1995, str. 305.

¹⁸ Tatjana Skubic, *Najbolj obojavni upravljajo prednost*. V: *Gospodarski vestnik*, št. 6, 1995, , str. 12.

delavka v tekstilni tovarni leta 2002 in me ob tem neprestano opozarjala na strah pred negotovo prihodnostjo. Danes tovarne, kjer je delala, ni več.

Simbolna podpora, ki je ljudi združila ob skupni obsodbi preteklosti leta 1989 ali leta 1990 in 1991, se je začela izgubljati, ko so ljudje dojeli, da se je država umikala s področja t. i. družbenih dolžnosti. Kot je zapisal Zygmunt Bauman, je država opustila svojo odgovornost, še preden so njeni subjekti prenehali biti njeni klienti.¹⁹ Proces privatizacije in ekonomskega rekonstruiranja je spremljala hkratna individualizacija socialnih, zdravstvenih in pokojninskih zavarovanj, kar je povzročilo korenite spremembe tudi na trgu delovne sile. Ideja samoodgovornosti se v sodobnem času pojavlja tako v podjetniških strategijah, na trgu delovne sile in na področju zdravstva, sociale, šolstva, v življenju posameznika nasploh.

Dejansko pa na trgu dela v devetdesetih in tudi po letu 2000 problem ni bila le množica odpuščenih – odpuščeni pogosto niso dobili odpravnin in preteklih neizplačanih plač. Brali in poslušali smo o krivicah, o gospodarskem kriminalu, o nepravilnih in nekontroliranih dejanjih posameznih direktorjev tekstilnih podjetij, ki so manipulirali z vladno pomočjo v podjetju v težavah in so jo uporabljali za odpiranje privatnih podjetij.²⁰

Po letu 1991 se je (tudi) formalno spremenil status delavca. Mediji so o delavcih še naprej pisali z veliko zavzetostjo – s popisovanjem krivic in njihovega težkega položaja. S priključevanjem Slovenije Evropski uniji pa so se v medijskem prostoru razširile razprave o izginjanju proletariata, delavca naj bi porazila globalizacija.

Na propad tekstilnih tovarn v nekdanjih komuni-

¹⁹ Zygmunt Bauman, *The Polish Predicament, A Model in Search of Class Interests*. Telos 1992, 25/2, str. 113–130. citirano po Buchowski Michał, *Rethinking Transformation, An Anthropological Perspective on Postsocialism*, Poznań, 2001, str. 91.

²⁰ Tekstilni tovarni Jutranjka v Sevnici je bila dodeljena državna pomoč na podlagi programa strukturiranja. Primer pa je prišel na sodišče. Direktor Jutranjke je bil obtožen, da je denar prelił na račune drugih družb. Februarja 2006 je bil obsojen na 11 mesecev zapora. Jutranjka je šla v stečaj poleti leta 2005.

stičnih državah ni vplival le padec političnega režima, temveč tudi politike in interesi v (sodobnem) trgovskem globalnem prostoru. S propadom tekstilne industrije so se v zahodnih državah Evrope in v ZDA soočali ob koncu sedemdesetih in v osemdesetih letih. V teh državah so zapiranje tekstilnih tovarn, delovnih mest in rastočo množico nezaposlenih tekstilnih delavk in delavcev pogosto spremljale ali celo pogojevale nove oblike podjetništva, ki so se usmerjale v trženje blagovnih znamk in zaposlovanje cenejše delovne sile v ekonomsko revnejših državah.²¹ S t. i. *outsourcing-om* (najem kadra) in trženjem blagovne znamke se je fizično delo v osemdesetih letih selilo v države s cenejšo delovno silo.

S takšnimi spremembami so se pričele soočati tudi države ob padcu komunističnih režimov. V nekdanjih komunističnih državah so se oblikovala multinacionalna podjetja s tujimi investitorji in upravitelji ter domačo delovno silo. V Sloveniji je bila predvsem v primeru tekstilne industrije situacija dokaj drugačna. V osemdesetih letih so nekatera podjetja v Sloveniji začela opravljati dodelavne posle, v medijih, med upravitelji in sindikalisti znane tudi v nemški različici kot Lohnarbeit, ki so se ohranili še v devetdeseta leta, potem pa je delovna sila v slovenskem prostoru postala za številna (tudi tuja) podjetja predraga. Nekatera tekstilna podjetja so se zato usmerila v trženje znamke, npr. Mura, Elkroj ali Lisca – zanje šivajo v Romuniji Turčiji in na Kitajskem, kjer je delovna sila cenejša. Številne tekstilne tovarne pa so propadle, tovarniška poslopja so porušili in na njihovih tleh zgradili stanovanjske ali poslovne zgradbe.

Zgodbo o modernizaciji tekstilne industrije v Sloveniji so kreirale tudi mednarodne povezave in preemstitve kapitala v mednarodnih institucijah. Slovenija je v mreže delovanja nekaterih mednarodnih organizacij vstopala v devetdesetih letih, kot npr. v Mednarodni denarni sklad in Svetovno banko leta 1993, ali v Svetovno trgovinsko organizacijo leta 1994, leta 2004 pa je postala formalna članica EU in Nata.²² Pred vstopom v EU je

²¹ Naomi Klein, *Nologo: taking aim at the brand bullies*, Toronto, 2000.

²² Leta 1997 je Slovenija podpisala sporazum, s katerim se je zavezala uskladiti svoj zakonodaj z zakonodajo EU. Sporazumu so sledile številne reforme.

imela tekstilna industrija v Sloveniji 9% nacionalne proizvodnje, za primerjavo z EU, kjer je takrat predstavljala 4,2% celotne proizvodnje.²³ V primerjavi z razmerjem v EU je bil torej v Sloveniji delež tekstilne industrije v nacionalni proizvodnji dokaj visok.

Z ukinitvijo kvot na tekstilno blago v Svetovni trgovinski organizaciji (WTO) 1. januarja leta 2005 so odpadle uvozne kvote na kitajsko blago. Odpiranje trga EU in ZDA Kitajski je močno vplivalo predvsem na položaj tekstilnih tovarn, njihovih uslužbencev in družin v državah, ki so največje uvoznice kitajskega tekstilnega blaga. Vsekakor so takšna povezovanja spreminjala življenja mnogih ljudi na Kitajskem in tudi drugod po svetu (npr. v Bangladešu ali Južni Ameriki). Po oceni kitajskega ministra za trgovino Bo Xilaija naj bi bilo v tekstilni industriji na Kitajskem leta 2005 zaposlenih 19 milijonov ljudi.²⁴

Spor »nogavic in hlač« (kot ga je poimenoval kitajski minister Bo Xilai) med Brusljem in Pekingom se navezuje na gospodarske konflikte ter krize znotraj EU ter med EU in ZDA, hkrati pa na strah obeh oz. njun odnos do azijskih dogovorov. Ekonomske in politične elite ZDA in EU propagirajo idejo o prostem trgu in njegovi liberalizaciji. Pa vendar ima zgodba o protekcionizmu na področju trgovine s tekstilom že svojo zgodovino. Sledimo ji v leto 1956, ko so v ZDA zahtevali ukrepe proti uvozu tekstila iz Japonske, takratne večje izvoznice tekstila. Mednarodnih sporazumov in pogajanj, v katera so bile vključene države v vedno večjem številu, pa je bilo v naslednjih letih še več. Sporazumi, ki so jih sklepali predstavniki t. i. razvitih s t. i. državami v razvoju, če na tem mestu prevzamemo problematično terminologijo mednarodnih ekonomskih organizacij, so po eni strani pospeševali združevanje in povezovanje, po drugi strani pa so z omejitvami ščitile industrijo v »razvitih« državah.

V okviru Svetovne trgovinske organizacije (ustanovljene leta 1994)²⁵ je bil sprejet poseben sporazum

²³ <http://ec.europa.eu/enterprise/textile/enlarg.htm>. (9. 7. 2007).

²⁴ Zorana Baković, Tudi Kitajci bodo razmislili. V: Delo, 1. 6. 2005, str. 4.

²⁵ Leta 1994 ustanovljena Svetovna trgovinska organizacija (World Trade Organization) je nasledila mednarodno združenje GATT (General Agreement on Tariffs and Trade).

(Agreement on Textiles and Clothing), ki je začel veljati 1. 1.1995. Namen takšnega dokumenta je bil v postopnem desetletnem odpravljanju kvot, ki naj bi ščitile nekatere države in njihovo domačo industrijo pri prilagajanju vedno večji mednarodni konkurenci. Po letu 2005 pa so v ZDA in EU znova začeli razmišljati o uva-
janju kvot.²⁶ ZDA so jih uvedle. Spor med Brusljem in Pekingom se je junija 2005 zaključil z nekakšnim kompromisom: z zaščito liberalizacije in z manjšo omejitvijo uvoza na evropske trge do konca leta 2008.²⁷

V medijih je predvsem veliko govora o »strahu pred Kitajci«, podrobnejši pogled v statistiko pa vendar kaže kompleksnejšo (mednarodno) organizirano politično realnost. Rast uvoza v EU je bila med leti 2005 in 2007 kljub burnim razpravam in dilemam dokaj zmer-
na. Dejansko pa je hitro narasel uvoz iz Kitajske v zadnjih dveh letih, kar pomeni, da je uvoz iz Kitajske naraščal na račun drugih (azijskih) držav izvoznic (npr. Tajske).²⁸

Razprave o zapiranju tovarn in širjenju servisnega sektorja v Sloveniji se prepletajo z razmišljanji o globalizaciji. Globalizacije se pri tem ne obravnava v kontekstu razmerij moči in interesov, predstavljena je kot dejstvo in samoumevna kategorija, na podoben način kot so v javnosti in v vsakdanjem življenju razumljene tržne zakonitosti. Podjetniki in politiki v Sloveniji povezujejo postsocialistično dobo z globalnimi spremembami. Medtem ko se je v časopisju devetdesetih let predvsem govorilo o tranziciji in socialistični dediščini, je v sodobnem času v javni areni takšnih razprav manj. V teh argumentacijah je trg na prvem mestu; tržne zakonitosti omogočajo spontani razvoj, ki si svojo legitimnost zagotavlja z naravno selekcijo in s padcem komunizma. Ekonomisti in makro sociologi ekonomijo pogosto razlagajo v okviru spreminjanja institucionalnih okvirov z

²⁶ Po ocenah Evropske komisije je EU na začetku najbolj prizadel uvoz majic iz Kitajske. Proizvodnja majic v Sloveniji je v tem času padla za 8%, najhujše je bilo na Portugalskem, kjer se je znižala za 30–50% (Rakovec Blanka, Zakaj umirajo tekstilne tovarne. V: Tekstilec št. 4–6, 2005, str. 149).

²⁷ 9. marca 2005 je Eurotex (Evropsko tekstilno združenje) od Evropske komisije zaprosilo, da uveljavi posebno tekstilno zaščitniško klavzulo.

²⁸ http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2007/july/tradoc_135284.pdf. (19. 7. 2007).

osredotočanjem na makroravni. S poudarkom na posamezniku in na ravni vsakdanjega življenja zagovarjam tezo, da institucionalnih sprememb ne obravnavamo popolnoma ločeno od ljudi.²⁹ Temeljna ideja je, da so institucije ljudje, lokalni akterji s svojimi vzorci mišljenja in z dejanji, ki so bili tudi v preteklem režimu sestavni del vsakdanje življenjske rutine.

Paul Hirst in Grahame Thompson sta dokazovala, da retoriko o globalizaciji uporabljajo vlade in ekonomske elite kot opravičilo za politične iniciative in prakse, se pravi, da neoliberalizem služi ekonomskim politikam predvsem pri promociji prilagodljivosti delovnega trga in se neprestano pojavlja ob govoru o mednarodni konkurenci. Analitiki, ki se ukvarjajo s takšnimi raziskovalnimi vprašanji, odpirajo vpoglede v načine, kako upravitelji in vodstvo podjetij, vlada in druge institucije izrabljajo diskurze o konkurenci in globalizaciji za legitimiranje sprememb na delovnem mestu, kot so na primer prilagodljivost, nestandardno delo, zaposlovanje prek pogodb (začasno), polovično delo in podobno.³⁰ V tem smislu je globalizacija mit, ki pretirano izraža našo nemoč v ekonomskih tokovih, saj gre bolj za sodobni politični diskurz kot za dejanski razvoj.³¹

Vprašanje torej ni, ali so razlage o koncu delavstva in grožnji globalizacije resnične ali napačne. Takšne razlage so delne, enostranske, skonstruirane s perspektive zgoraj navzdol, motivirane in podprte z določenimi interesi, tudi s strani vlad, tako konservativcev kot liberalcev. Pri preučevanju modernizacije v kontekstu translokalnih³² sprememb, premestitev kapitala, spreminjanju produkcijskih tehnik oz. strategij moramo bi-

²⁹ Martha Lampland, The advantages of being collectivized, Cooperative farm managers in the postsocialist economy. V: Hann Chris (ed.), Postsocialism, Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia, London 2002, str. 32.

³⁰ Harriet Bradley, Mark Erickson, Stephenson Carol in Williams Steve, Myths at Work, Cambridge, 2000.

³¹ Paul Hirst, Grahame Thompson, Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance, Cambridge, 1996, str. 6.

³² O globalizaciji ne govorim v analitičnem smislu, temveč termin povzemam, kot ga uporabljajo politiki, mediji, ljudje v vsakdanjem življenju. V analitičnem smislu se sklicujem na transnacionalne ali translokalne okvire, ki jih razumem kot prepletanje lokalnega in globalnega (Aihwa Ong, Flexible Citizenship, The Cultural Logics of Transnationality, Durham 1999), kjer akterji niso narodi (kot npr. pri terminu internacionalno) temveč različne interesne skupine (Ulf Hannerz, Transnational Connections: Culture, People, Places, London 1996.).

ti torej previdni in jih obravnavati v kontekstu moči in specifičnih interesov konkretnih skupin.

Ob najinem prvem pogovoru leta 2003 je direktor Predilnice pokazal na tovarniški dimnik in ob tem rekel: »Tole je simbol predilnice.« Dimnik kot simbol tovarne v klasični industriji in socialistični ideologiji uteleša produkcijsko moč v materialnem in simbolnem smislu. V imaginariju zaposlenih in upokojenih pripovedovalcev dimnik prinaša niz predstav, med drugim predstavlja »kruh« oz. zaslužek, v industrijski krajini pa pooseblja napredek in uspeh.

V diskurzu post socializma in deindustrializacije vendar ni več dimnikov: industrijska poslopja so zamenjala servisna podjetja, moderne poslovne stavbe s pisarnami in trgovski centri. S preoblikovanjem socialnega prostora so tudi delavke in delavce začele nadomeščati nove proletarke in proletarci, to so trgovke in trgovci. Vzdrževalec v proizvodnji Predilnice se mi je pritožil nad spreminjanjem okolja in se pri tem skliceval prav na izganjanje kadečih dimnikov: »Potem imamo še bencinske črpalke, pa trgovine. Industrije pa ni. Da bi se še kaj ven kadil iz raufenka, to se pa samo pri nas. Povsod so same trgovine, pa trgovke. Saj je prav, da so trgovke, ampak če drugih firm ne bo, tudi v trgovine ne boš mogel iti.«

V uvodniku tovarniškega časopisa pa se je leta 1992 direktor Predilnice vendar skliceval prav na dimnike: »117 let štejejo. Tovarniški dimnik kot izraz industrijske moči, rasti in tudi kot simbol naše enotne volje.« Takšno razmišljanje izraža poslanstvo sodobnega podjetja, ki ga Predilnica po eni strani utemeljuje s sklicevanjem na moderne strategije poslovanja, po drugi pa na časovno kontinuiteto – na to, kar ljudje v vsakdanjem življenju poimenujejo tradicija.

Predilnica Litija je bila zgrajena leta 1886 in deluje še danes. Zaposlovanje v tovarni je potekalo po sorodstvenih linijah okoliškega prebivalstva. V tovarni so imele delavke, delavci, uslužbenci, vzdrževalci ali upravitelji zaposlene že babice, tete, mame, v redkejših primerih

tudi očete, strice in može. Pripovedi razkrivajo, da je vodstvo tovarne ves čas spodbujalo zaposlovanje prek sorodnikov in na ta način krepilo oz. soustvarjalo predilniško tradicijo.³³ Za ljudi je pomembno, da tovarna deluje že 120 let. Po eni strani predstavlja dolgoletni vir preživetja, na drugi pa je simbolni kapital; za zaposlene je tovarna namreč prostor in vir identifikacije. Tovarna je prostor, ki na prav poseben način neprestano povezuje preteklost s sedanostjo, saj vzpostavlja občutke trajanja.

S sodobnimi mednarodnimi strategijami upravljanja, po katerih se zgledujejo in jih formalno prevzemajo tudi v Predilnici Litija, upravitelji poudarjajo formalizacijo delovnih postopkov ter s tem odnosov v podjetju. Vsako delovno mesto je natančno definirano in zapisano, vsak posameznik ima točno določene pristojnosti in odgovornosti.³⁴ Z uvajanjem novih strategij dela so tudi odgovornosti v proizvodnji formalno popolnoma hierarhizirane.

Nove vizije in strategije vodstva zajemajo novo prostorsko razporeditev v tovarni, drugačno organizacijo, predvsem pa socialno delitev dela. Upravitelji tovarne utemeljujejo nove sisteme prostorskih razmerij v večjem redu in večji učinkovitosti. Vodja oddelka je takoj na začetku najinega pogovora pohvalil, kako so modernizirali proizvodnjo: »Kaj vse se je naredilo, mi smo tehnologijo zamenjali. Ko človek vstopi, vidi sistem, red. Tudi mi imamo sistem, rečemo sistem črte. Imamo označeno, tukaj mora biti to, tukaj mora to stati, črte imamo narisane na tleh.«

Prostorska razmerja ne zajamejo le prostorskega discipliniranja teles, temveč tudi prostorsko discipliniranje zavesti.³⁵ Točno je določeno, kje stoji delavec in koliko korakov stran stoji drugi delavec. Sistem linij v predpredilnici, na katerega se sklicuje vodja oddelka, predstavljajo na tleh zarisane črte, ki zaznamujejo de-

³³ Na tem mestu ne obravnavam tradicije v analitičnem smislu, temveč povzemam termin pripovedovalcev.

³⁴ V praksi pa potekajo neprestana pogajanja o tem, kaj je čigavo delo oz. katere so glavne odgovornosti posameznikov.

³⁵ Lisa Rofel, *Rethinking Modernity, Space and Factory Discipline in China*. V: Gupta Akhil, James Ferguson (ed.), *Culture, Power, Place, Explorations in Critical Anthropology*, Durham, London, 2001, str. 163.

lovna mesta, pozicijo strojev, loncev, vozičkov in poti ter točno določijo pozicijo delavcev, njihove gibe in poteze. Težnja vodstva je, da bi delavka ali delavec obvladala celo linijo, kar pomeni več faz in več različnih strojev. Po eni strani je mesto delavke in delavca točno določeno. Na oglasni deski je zapisano, katere stroje znata upravljati. Po drugih proizvodnih halah se ne smeta sprehajati. Po drugi strani pa naj bi bilo delo delavke in delavca danes bolj prilagodljivo; glede na potrebe dela naj bi delavka oz. delavec sprejela tudi druga delovna mesta.

Upravitelji tovarn v Sloveniji poskušajo s prilagajanjem menedžerskih tehnik, ki jih večinoma prevzemajo iz nemškega prostora, ZDA ali z Japonske, slediti modernim tendencam pri doseganju višje ravni učinkovitosti in produktivnosti.³⁶ Kot so mi razložili zaposleni v proizvodnji Predilnice, je prav prilagodljivost (in manjše število zaposlenih) v proizvodnji tista, ki naj bi v sodobnem času legitimirala potrebo po mobilnosti delovnih mest.

Ideje in predstave o prilagodljivosti delavcev se navezujejo na redefinirane pomene dela v okviru sodobnih ekonomskih politik in pogledov neokonservatizma ter neoliberalizma. Retorika o samoregulativnem prostem trgu narekuje večjo mobilnost in prilagodljivost delavca, namesto službe za vse življenje je danes prisotna težnja po parcialni in vedno spreminjajoči se delavski identiteti. Podjetniki in različni analitiki so v času ekonomske recesije tudi v zahodni Evropi in v ZDA pozivali k spremembam pri organizaciji dela. Ukinjali so fordistično delitev dela³⁷ in opozarjali na potrebo po večji prilagodljivosti podjetij, manjših in bolj inovativnih podjetjih,

³⁶ Ob tem se sklicujem predvsem na strategije 20 ključev in na standarde ISO, ki naj bi združevali vse zahteve celostnega obvladovanja kakovosti – total quality managementa in so ena najbolj razširjenih strategij v Sloveniji / Več o tem glej v: Zoran Svetec, Izobraževanje za kakovost, V: Organizacija, informatika, kadri pri vodenju in upravljanju družb / XIII. posvetovanje organizatorjev dela, Portorož, Avditorij, 7. in 8. april 1994, Kranj 1994, str. 220). Nina Vodopivec, Labirinti postsocializma-socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev, Ljubljana, 2007.

³⁷ Znanstveni menedžment je po Edwardu Taylorju upraviteljsko centraliziran, proizvodnja je razdeljena na manjše enote, gibi človeka so točno določeni in matematično izračunani. Njegovo teoretično organizacijsko strukturo je v praksi utemeljeval Henry Ford, po katerem je organizacijska struktura pridobila tudi ime. Elizabeth C. Dunn, Privatizing Poland, Baby food, Big Business, and the Remaking of Labor, London, Ithaca 2004, str. 10–13.

ki se lahko naglo odzivajo hitrim tržnim spremembam. Medtem ko je fordistična organizacija dela delovne postopke razdelila v majhne enote po tekočem traku, podobna organizacija postavlja fordizem pod vprašaj. Delo je organizirano v manjših skupinah, kjer lahko vsakdo v skupini opravlja več del, postfordizem pa naj bi spodbujal iniciative ter komunikacijo med upravitelji in delavci.

Organizacija proizvodnje v socialističnih tovarnah je bila podobna fordističnim. Pri primerjanju obeh organizacij dela pa moramo vseeno biti previdni. V praksi se je organizacija dela v socialistični tovarni močno razlikovala od fordističnega ideala. Gre za različno centralizacijo moči, ki je v socialistični ekonomiji z načrtnim gospodarstvom potekala na državni ravni.³⁸ Politične odločitve, kvotni sistemi in pomanjkanje strojne opreme so upravitelje socialističnih podjetij silile h kopičenju zalog, k razmišljanju in delovanju, kako si pridobiti nadzor nad temi viri. Pogajanja do katerih je prihajalo med direktorji tovarn in državo kot tudi med delavci in upravitelji — predvsem vodji v proizvodnji — pa so rahljal centralizacijo moči v tovarni.³⁹ Voditelji podjetij so v socialističnem režimu reševali pomanjkljivosti tehnologije, surovin in probleme zapletenih administracij tudi s pomočjo številnih proizvodnih delavk in delavcev. Odnos, ki se je ob tem oblikoval med vodstvom v proizvodnji in delavci,⁴⁰ je delavcem omogočal, da so v zameno za nadure in težje delo dobili zagotovljena delovna mesta, nagrade in podobno. Vodstvo je bilo namreč po eni strani odvisno od delovne sile in je zato pri organizaciji dela nekoliko dopuščalo avtonomijo in prilagodljivost. Delavci so se morali naučiti znajti po svoje, ob tem pa so razvijali kreativnost in inovativnost. Načrtno gospodarstvo, pomanjkanje, inovativnost upraviteljev in zaposlenih ter posledično njihova improvizacija onemogočajo neposredno primerjanje organizacije in izkušenj dela v socialističnih ter kapitalističnih podjetjih.

³⁸ Dunn, *Privatizing Poland*, str. 15.

³⁹ Michael Burawoy, János Lukacs, *The Radiant Past, Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago, 1992, str. 103. Katherine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next?*, Princeton 1996, str. 63. Dunn, *Privatizing Poland*, str. 17.

⁴⁰ Burawoy, Lukacs, *The Radiant Past Ideology and Reality*.

Strategiji sodobnega upravljanja in vodenja podjetij so oblikovali mednarodne standarde, ki naj bi kupcem zagotavljali kvaliteto in zanesljivost podjetij. Takšni mednarodni standardi poskušajo avtoritativno poenotiti notranje organizacije raznolikih podjetij v različnih državah. Strategije pa ne preoblikujejo le delovnih mest in organizacije dela, temveč tudi delavk in delavce,⁴¹ z njimi poskušajo menedžerji delavce preoblikovati v prilagodljive, samoaktivirane in samonadzorovane subjekte.⁴² Nove tehnike upravljanja, ki jih prevzemajo menedžerji v sodobnem času, zato dajejo večji poudarek odgovornosti posameznika; vsak posameznik odgovarja za kvaliteto svojega produkta.

Vodstvo v Predilnici uveljavlja takšne strategije v nasprotju s socialistično preteklostjo. Medtem ko je bil poudarek v socializmu na kolektivu in družbeni odgovornosti, je v sodobnem času na posamezniku in samo odgovornosti. Upravitelji v Predilnici delavke in delavce neprestano opozarjajo na pretekle samoumevnosti, ki jih v sodobnem času ni več. Takšen je lahko tudi primer zaposlitve, pa čeprav sem v proizvodnji le enkrat slišala, kako se je treba danes boriti, da se obdrži služba. Vodstvo delavke in delavce poučuje o sodobnem pomenu samoodgovornosti, saj, kot pravijo, se »danes vse gleda skozi denar«. Pri tem pa se ne sklicujejo le na pomene samoodgovornosti pri delu v tovarni temveč v življenju na sploh. Upravitelji pripisujejo Sloveniji v primerjavi s kapitalističnim zahodom večjo socialno varnost. Takšna varnost pa ni več samoumevna. »Sem ravno danes na sestanku razlagal. Mi imamo to socialno zavarovanje, ono in tretje, ampak če ga bomo preveč izkoriščali, bomo morali priti na drug sistem«, mi je v pogovoru rekel vodja oddelka. Po takšnem mnenju so v sodobnem času posamezniki odgovorni upravičiti socialno varnost oz. oskrbo administrativnega sistema, kot je npr. zdravstveno zavarovanje. Goljufije in izkoriščanja privilegijev lahko po takšni razlagi pripeljejo do njene ukinitve.

⁴¹ Emily Martin, *Flexible Bodies*, Boston, 1994.

⁴² Chris Shore, Susan Wright, *Coercive Accountability, The Rise of Audit Culture in Higher Education*. V: Strathern Marilyn, *Audit Cultures*, London, 2000, str. 57–89. Dunn, *Privatizing Poland*, str. 20.

Vodje v proizvodnji poudarjajo, da se je treba znebiti socialistične tradicije. V primerjavi s sodobnim racionalizmom prostega trga socializem portretirajo kot čustveni sistem. Tovarna je gospodarsko podjetje in ne socialna ustanova, mi je v pogovoru razložila uslužbenka in ob tem dodala, da je bila najprej huda, ko so drugi tako govorili, zdaj pa razume, da mora biti tako. Takšni pogledi predstavljajo socialistično podjetje kot socialni ventil, ki je preprečeval nemire, ni pa skrbel za dobiček in zahteve trga. Vodstvo sicer utemeljuje nove strategije v nasprotju s socializmom, vendar jih kljub temu delavcem večkrat predstavi na takšen način, da poudari kontinuiteto s preteklostjo oz. kot mi je rekel vodja enega med oddelki: »Delavcem na dušo popiham, da je spet malo po starem.«

Vprašanje torej je, kako vizije o novih oblikah discipliniranja zaposlenih ter mednarodne strategije o razvoju podjetja v praksi realizira vodstvo in kako te vizije sprejemajo ter oblikujejo delavci. Nove strategije namreč ne nastajajo v praznem prostoru, temveč tudi v okviru spominov ljudi.⁴³ V konkretnem primeru Predilnice Litija igra pomembno vlogo tudi dejstvo, da je direktor domačin, nekdanji štipendist tovarne, doma iz bližnje okolice kot večina drugih zaposlenih na vodstvenih položajih. Predilnice ne vodi tujec, kot mi je rekel vzdrževalec v proizvodnji, ki bi mu bilo vseeno, kaj se dogaja s tovarno, temveč so to ljudje, ki so v tovarni že dolgo časa.

Upravitelji Predilnice niso edini, ki delavce pogosto povezujejo s socialistično preteklostjo. Kot lahko zasledimo tudi v medijih, podjetniki in ekonomske elite s pripisovanjem socialistične izkušnje industrijske delavce naturalizirajo v socialistične subjekte. V takšnem smislu naj bi bili delavci tisti, ki težje sledijo modernizaciji. Sami sebe ob tem portretirajo v razliki, kot tiste racionalne subjekte, ki so sprejeli spremembe in so jih tudi usposobljeni podajati naprej.

Prilagodljivost, ki jo zahtevajo upravitelji v Predilnici, pa je drugačna od prilagodljivosti v razlagah delav-

⁴³ Lisa Rofel, *Rethinking Modernity, Space and Factory Discipline in China*. V: *Culture, Power, Place, Explorations in Critical Anthropology*, Durham-London, 2001, str. 155–178.

cev, ko so delavci tisti, ki se znajo prilagoditi in znajo delati vse. Delavci uporabljajo pretekle izkušnje, s katerimi zagovarjajo in dokazujejo, da so se znali prilagoditi v času pomanjkanja, ko so delali nadure, ob slabi tehnični opreми ali slabi kvaliteti surovin (ko se je »neprestano trgala preja«) in v slabih delovnih razmerah (ko je bil »beton po tleh in ni bilo klimatskih naprav«). Delavci ne trdijo, da sta bili socialistična organizacija dela ali produkcije boljši, temveč da njihove izkušnje iz časa socialističnih napetosti legitimirajo njihove sodobne pozicije dobrih delavcev v kapitalističnem podjetju, da so zaradi teh izkušenj boljši delavci. Na podobne načine preteklost uporabljajo tudi upravitelji, ko pripovedujejo o različnih preteklih izkušnjah pomanjkanja in strateških načinih preživetja. Te izkušnje naj bi jim pomagale preživeti tudi v sodobnem času. Jugoslovansko gospodarstvo je tako na primer nekdanji direktor tekstilne tovarne primerjal z Evropsko unijo. Prav spomin na pretekle izkušnje v socialistični Jugoslaviji, različne strategije upravljanja in vodenja posameznih podjetij naj bi odigral pomembno vlogo pri prihodnjem gospodarskem položaju podjetij in slovenske države v odnosu do EU. Tudi direktor Predilnice Litija je v intervjuju leta 1994 izrazil prepričanje, da jim je v vodstvu pretekla izkušnja Jugoslavije prišla prav: »V šoli nekdanjega jugoslovanskega trga, ki se je zlomil, smo se dobro naučili, da je treba staviti na več konjev.«⁴⁴

Vendar pa delavci v Predilnici pogosto ob razmišljanju o gospodarskih spremembah povzemajo razlage vodstva in upraviteljev: »Zdaj so nastopili standardi evropskega delavca, zato drugačni odnosi, manj svobode, pa tudi vodstvu, tovarni si pomemben, dokler si zdrav. Ti, ki gredo na bolniško, imajo kakšne probleme, takrat si pa takoj bolj postranski. Dokler si zdrav, je super, ko pa nisi več zdrav, si pa po eni strani za odpis, nisi več tako potreben«. Delavki v citatu se to v sodobnem času zdi razumljivo. Spremenili naj bi se torej časi. »Če hočemo iti v Evropo, moramo sprejeti, da se je ta prelom zgodil,« mi je v pogovoru razložil tehnični delavec. Pri takih razlagah, ki jih podpirajo upravitelji

⁴⁴ Anica Levin, Medalje ne pripnemo pred ciljem. V: Manager, april, 1994, str. 25.

tovarne in ekonomske politike, pa ne gre le za vprašanje političnega vstopa Slovenije v EU leta 2004, temveč retoriko ekonomistov in gospodarstvenikov o konkurenci na evropskem trgu.

Zgodb o modernizaciji je med ljudmi več in ob tem se posamezniki sklicujejo na različne časovne probleme. Z označevalcem zdaj ljudje poimenujejo današnji dan, včeraj ali dan pred petimi leti. Dogodek, ki čas deli na včasih in zdaj ni jasno definiran. Ljudje v tekstilni industriji povezujejo modernizacijo slovenske družbe z odpovedmi delavcev, ki so se začele leta 1990, ali z izgubo jugoslovanskega trga oz. z vojno v Sloveniji leta 1991. V nekaterih pripovedih ostaja prelom časovno nedefiniran; to je lahko prihod mlajše generacije v tovarno, nacionalnih in lokalnih tujcev, prišlekov v sosesko oz. v kraj ali tehnološka modernizacija v vsakdanjem življenju. Po mnenju številnih iz starejše generacije se je namreč vse začelo spreminjati takrat, ko so ljudje pričeli množično nabavljati televizijo.

Zgodbe o modernizaciji izpostavljajo tehnično racionalnost in napredek. Ideje o tehničnem razvoju in napredku pa vendar kažejo na predstave ljudi o družbenih spremembah. Delavci, upravitelji, uslužbenci, brezposelni in upokojeni se v različnih situacijah sklicujejo na različne interpretacije in razumevanja modernizacije; poleg tehnološke tudi na socialno in kulturno modernizacijo.

V socializmu je bila tovarna pomemben center socialne in kulturne modernizacije. Tovarna je bila v takšnih načrtih in idejah modernizacijski motor za osveščanje okoliškega ponavadi pretežno ruralnega prebivalstva. Čeprav naj bi to pomenilo modernizacijo v socialističnem duhu, to ni zajelo le politične propagande. Tovarne so med ljudmi širile ideje o zdravstvenih pregledih in tudi same gradile zdravstvene, ginekološke in zobozdravstvene ambulante.⁴⁵ Nekdanje delavke in uslužbenke

⁴⁵ Zdravstvena in socialna oskrba je zajela tudi preventive dejavnosti. Izobraževanje o higieni in preventivni ginekološki pregledi pa so med drugim rušili tabuje na po-

Predilnice se še danes spominjajo, kako je tovarna širila prve akcije ginekoloških pregledov med ženskami na podeželju.

V šestdesetih leti je uslužbenka v Predilnici opravila raziskovalno nalogo, da bi pokazala potrebo po zaposlitvi socialne delavke v tovarni. Upokojena uslužbenka je v nalogi opozorila na preobremenjenost mater, problem varstva otrok, nerešena stanovanjska vprašanja, telesna obolenja delavk, ipd. V sedemdesetih letih so v Predilnici na podlagi njene raziskovalne naloge zaposlili socialno delavko.⁴⁶

Tovarne so imele zelenjavne vrtove, menze, trgovine, ponekod tudi vrtec ali celo kino. Menza s toplim obrokom je bila »Amerika«, kot se je izrazila ena od upokojenih sogovornic, predvsem za tiste, ki doma niso imele mater, da bi jim kuhale.⁴⁷ Zaposleni so pogosto v kanglicah jemali hrano za celo družino.

V spominu ljudi socialistična tovarna ni bila le delovni prostor; bila je prostor, kjer so se delavke in delavci tudi zabavali, se med seboj poročali, si pridobivali izkušnje in se seznanjali z drugačnim načinom življenja.⁴⁸ K spoznavanju drugega življenja so prispevali tudi sindikalni izleti; nekateri so prvič v življenju odpotovali v tujino, se šolali v Vzhodni Nemčiji, Švici ali na Švedskem ali pa so prvič poleteli z letalom v druge republike Jugoslavije. Predilnica je gradila stanovanjske bloke in naselja, s počitniškimi domovi na morju in v hribih pa je organizirala prosti čas zaposlenih in njihovih družin.

Delovno mesto v tovarni je odigralo pomembno vlogo pri oblikovanju družbenih mrež, družinskih življenj in integraciji v skupnost. Predilnica je zgradila sindikal-

deželju. Starejša upokojena uslužbenka je pripovedovala, kako težko je bilo ženske prepričati, da so odšle na ginekološke preglede. Pa vendar je bilo lažje, če so se takšne dejavnosti širile iz že znanih tovarniških prostorov in od že poznanih ljudi.

⁴⁶ V devetdesetih letih se je njeno delovno mesto preoblikovalo. Socialna delavka je postala kadrovska uslužbenka, kar pomeni, da socialne delavke danes v tovarni ni več.

⁴⁷ Topla malica je bila zastoj, kosilo pa je bilo treba plačati, vendar cena po pripovedovanju ljudi ni bila visoka. France Kresal, *Zgodovina Predilnice Litija, 1886–1986*, Litija, 1986, str. 146.

⁴⁸ Laszlo Kürti, *Fieldwork Experiences in Socialist and Post-socialist Hungarian Communities*. V: Zmago Šmitek, Rajko Muršič (ed.), *MESS- Mediterranean Ethnological Summer School Piran, Pirano, Slovenia 1997 and 1998*, Vol. 3, Ljubljana, 1996, str. 185–208.

no dvorano, ki je bila še v osemdesetih letih pomemben prostor, kjer so potekale tudi lokalne proslave. Tovarna je imela svojo igralno in pevsko godbo, ki je skrbela za družabno življenje v kraju in je podpirala športno nogometno društvo.

Upokojene uslužbenke so večkrat portretirale pretekli pomen tekstilne tovarne tudi v vzgojni vlogi; predvsem delavke naj bi tovarna vzgajala za boljše življenje in jih po eni strani osamosvojila od patriarhalnih očetov na podeželju ali patriarhalnih mož nekdanjih južnih republik Jugoslavije. Niso zgolj mediji direktorja portretirali kot očeta, ki je poskrbel tudi za blagostanje otrok zaposlenih, temveč tudi starejše upokojene delavke in uslužbenke. Upokojena uslužbenka je pripovedovala: »Jaz kot otrok samohranilke sem videla, da je bila tovarna tista, ki je otroke pomagala gor spraviti. Še potem ko sem bila v sindikatu v osemdesetih, sem videla, kako je bila za te Bosanke fabrika tista, ki jim je dajala samozavest in je pomagala otrokom, jih štipendirala. Fabrika je dala zatočišče otrokom fabričanov, ko otroci niso delali šole, so mame prišle k direktorju, nesrečne in jih je direktor vzel na delo. Koliko je fabrika takih izgubljenih otrok vzela pod okrilje in jih tako rešila. Kasneje jih je štipendirala, veliko so jih na prakso vzeli ali pa med počitnicami, teh otrok je bilo med počitnicami kot mravelj. Otroci so imeli interes, da bi nekaj zaslužili in so bili zelo pridni.«⁴⁹

Nekdanji direktorji, s katerimi sem se pogovarjala, so večkrat poudarili svojo odgovornost in skrb do delavcev, zlasti do žensk. Eden med njimi je zatrdil: »Sem se veliko pogovarjal z delavkami o problemih, tudi o družinskih, saj če to ni v redu, tudi delo ni kaj prida. Sem bil neprestano v tovarni, tudi ponoči. In mi je žena to rekla. Pa sem ji rekel, ti si ena, jaz jih imam pa petsto.« V opisovanju svojega odnosa do zaposlenih je citirani nekdanji direktor uporabljal družinske metafore: »Mi je bila tovarna moj prvi dom, žena in otroci pa drugi.«

Zgodba o modernizaciji tekstilne industrije ni spol-

⁴⁹ Taka pričakovanja do neke mere prikrito ostajajo tudi v sodobnem času. Delavke v Predilnici bolj odkrito kot delavci pričakujejo, da bo direktor honorarno zaposlil njihove otroke vsaj med poletnimi počitnicami.

no nevtralna. Reprezentacije tekstilne industrije so namreč vključene v govorico o lahki oz. ženski industriji v nasprotju z moško oz. težko industrijo in se prepletajo s predstavami ljudi o tekstilni delavki. Retorika o tekstilni oz. ženski industriji se povezuje s konstrukcijo spolnih razmerij in ideologij. V primeru tekstilne industrije gre torej za specifično zgodbo o modernizaciji, ki je vezana na predstave oz. ideje o ženski. Vloga direktorjev, njihove izkušnje in spomini v odnosu do delavk so v tem primeru drugačni kot bi bili v železarstvu ali rudarstvu.

Z organizacijo prostega časa zaposlenih so socialistične tovarne tudi časovno strukturirale življenja ljudi. V spominu pripovedovalcev pomeni delovni prostor v socializmu stabilnost; vseživljenjska zaposlitev je v preteklosti namreč določala življenje v enem družbenem in kulturnem prostoru. Pri tem je treba upoštevati pomene takšnih razlag v sodobnem času; ko tega ni več, temu dejstvu zato ljudje pripisujejo še večji pomen.

V uradnem diskurzu in med ljudmi je socialistična modernizacija predstavljala predvsem zaposlitev v mehanizirani proizvodnji. Ne glede na to, da so se ljudem socialistične ideje s specifično terminologijo in slogani zdeli marsikdaj nesmiselni, smešni ali so jim celo nasprotovali, so nekatere kljub kritiki ponotranjili: postale so del vsakdanjika ljudi. V tem kontekstu je bila zelo pomembna izkušnja in pravica do polne zaposlitve s plačanim dohodkom (kot tudi pokojnine, zavarovanja z različnimi dodatki in zaščita delavcev v primeru nesreč ali bolezni). Socialistična tovarna je imela v življenju ljudi pomembno vlogo.⁵⁰ Po drugi strani pa so se vsakdanje delovne prakse povezovale z lokalnimi socialnimi konteksti in proizvajale lastne norme in hierarhije, osvobojene ideološke retorike države.⁵¹

⁵⁰ Frances Pine, *Dangerous Modernities?, Innovative Technologies and the Unsettling of Agriculture in Rural Poland*. V: *Critique of Anthropology*, 2007, 27/2, str. 186.

⁵¹ Sarah Ashwin, *Redefining the Collective, Russian Mineworkers in Transition*. V: Michael Burawoy, Katherine Verdery (ed.), *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, Lanham, 1999, str. 245–272. Peter Niedermüller, *Arbeit, Identität, Klasse, Der Sozialismus als Lebensentwurf*. V: Klaus Roth (ed.), *Arbeit im Sozialismus, Arbeit im Postsozialismus, Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*, Münster, 2004, str. 23–37. Berdahl Daphne, Matti Bunzl in Martha Lampland (ed.) *Altering States: Ethnographies of transition in Eastern Europe and the former Soviet Union*, Michigan 2000. *Uncertain Transition*, str. 1–18.

Življenje industrijskih delavcev se je v devetdesetih letih spremenilo tako na formalni ravni kot tudi na ravni vsakdanjega življenja. V sodobnem času so se oblikovale nove tehnokratske elite, ki so razvile svoj jezik in na novo definirale razumevanje »zaostalega« in »razvitega« oz. »naprednega«. Industrijski delavci, ki so bili v preteklem sistemu portretirani kot nosilci revolucije in revolucionarne zavesti, v javnem sodobnem diskurzu kot relikti socialističnega ekspanzivnega zaposlovanja v industriji odplačujejo napake socialističnega režima. V takem diskurzu sta industrijska delavka in delavec torej vpisana v drugačno mrežo politike in moči, kot sta bila v socialistični preteklosti.

Delavci krivijo sodobni čas za družbene spremembe, imajo občutek, da jih je »država« pustila na cedilu. Po drugi strani pa vendar potrebo po spremembah in same spremembe razlagajo tudi v okviru novih idej o modernizaciji – tokrat postsocialistične tranzicije.

Zgodba modernizacije v okviru tranzicije se sklicuje na zmago kapitalizma nad socializmom in pristaja na premočrtni razvoj od socializma k tržnim ekonomijam. Ljudje pa vendar prav z oblikovanjem spomina na vsakdanje preteklo življenje: s spominom na vsakodnevna pogajanja in strategije preživetja dokazujejo, da življenje ne poteka po linearnem načrtu ideologov modernizacije.

Razdelitev sveta v razvite in v nerazvite, na moderne in tradicionalne se odvija v specifičnih družbeno političnih okvirih in v tem smislu tudi modernizacije ne moremo obravnavati per se. Kritiki enoznačnih linearnih teorij modernizacije in tranzicije z analiziranjem vsakodnevnega življenja posameznikov na mikro ravni ugotavljajo, da »moderno« in »tradicionalno« soobstaja ter se prepleta tako v antagonističnem kot tudi v harmoničnem razmerju.⁵² V takšnih pogledih ne gre za idejo, da družbe prevzemajo konkretne oblike modernizacije, temveč jih ponovno izumljajo, jim nasprotujejo, jih prilagajajo in neprestano tudi re-interpretirajo v specifičnih prostorsko zgodovinskih okvirih.

⁵² Frances Pine, *Dangerous Modernities?, Innovative Technologies and the Unsettling of Agriculture in Rural Poland*. V: *Critique of Anthropology*, 2007, 27/2, str. 183–201.